

PIOTR Z. POMIANOWSKI

Uniwersytet Warszawski
Wydział Prawa i Administracji
e-mail: p.pomianowski@wpia.uw.edu.pl
ORCID: 0000-0003-3325-0930
DOI: 10.14746/cph.2022.1.8

Umowy między dziedzicami a chłopami w zasobie Archiwum Państwowego w Łodzi (1807–1846)*

Umowy między właścicielami dóbr ziemskich a rolnikami mającymi w tych do-
brach gospodarować były zawierane na ziemiach polskich przynajmniej od średnio-
wecza. W okresie kolonizacji niejednokrotnie spisywano je w formie dokumentu.
Akty te były bardzo zróżnicowane, choć ze względu na zbliżony na terenie całego
kraju poziom rozwoju gospodarczego wykazywały też rzecz jasna cechy wspólne¹.

W średniowieczu gwarantem przestrzegania tego rodzaju umów bywał panujący.
Jednak w XVI w. sądy królewskie zaprzestały rozpoznawania skarg wnoszonych przez
chłopów przeciwko dziedzicom dóbr, w których chłopscy powodowie mieszkali².

* Tekst przygotowany w ramach projektu „Uregulowania prawne relacji pomiędzy dziedzicami a chłopami na centralnych ziemiach polskich w okresie od zniesienia poddaństwa do uwłaszczenia”, finansowanego przez Narodowe Centrum Nauki (UMO-2018/31/B/HS5/00315).

¹ S. Inglot (red.), *Historia chłopów polskich*: t. 1: *Do upadku Rzeczypospolitej szlacheckiej*, Warszawa 1970, s. 167.

² J. Bardach, *Historia państwa i prawa Polski*, t. I, Warszawa 1965, s. 272; M. Bobrzyński, *Szkice i studia historyczne*, t. 2, Kraków 1922, s. 213. J. Lubomirski wskazywał wiek XV (*Jurysdykcja patrymonialna w Polsce*, Warszawa 1861, s. 3). S. Inglot (red.), *Historia chłopów...*, t. 1, s. 205–207; L. Łysiak, *Sądownictwo królewskie w sprawach chłopskich do połowy XVI wieku*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1965, t. 17, z. 2, s. 11–69; Z. Rymaszewski, *Kmieć przed sądami publicznymi w świetle krakowskich ksiąg sądowych z XIV–XV wieku*, „Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego” 2006, t. 9, cz. 1, s. 127–152.

Tym niemniej umowy nadal zawierano³. Zmianę w stosunku państwa do tego typu kontraktów zapowiedziała dopiero Konstytucja 3 Maja⁴. Odtąd rząd miał być gwarantem umów zawartych przez dziedziców z chłopami⁵. Sejm Wielki uchwalił ponadto „Urządzenie wieczyste królewsczyzn”. Planowano ich wyprzedaż. Jednocześnie gospodarującym w nich chłopom zapewniano prawa do uprawianej ziemi na zasadach własności użytkowej⁶.

Realne zmiany w omawianym zakresie przyniosła dopiero polityka dwóch zachodnich zaborców. (Natomiast w Petersburgu myśli o reformach włościńskich spotykały się przez długie dekady z nieufnością)⁷. Na obszarze Starej Galicji (obszar zagarnięty w 1772 r.) weszło w życie kilka prowincjonalnych i ogólnopaństwowych patentów ograniczających niektóre świadczenia chłopskie i regulujących procedury zaskarżania przez włościńców działań ich dziedziców. Często jednak w praktyce nie były one przestrzegane⁸. Równoległe ograniczono możliwość stosowania rugów⁹. Podobne regulacje zaprowadzono po trzecim rozbiornie w Nowej Galicji¹⁰. Także

³ J. Rafacz, *Ustrój wsi samorządnej małopolskiej w XVIII wieku*, Lublin 1922, s. 113–115.

⁴ Aż do końca istnienia Rzeczypospolitej Obojga Narodów chłopci zamieszkali w dobrach prywatnych nie mieli możliwości pozywania własnych panów. Być może wyjątek od tej reguły stanowiłi ołędrzy. Problem ten wymaga badań, na co wskazuje Władysław Rusiński, *Osady tzw. „ołędrow” w dawnym woj. poznańskim*, Kraków 1947, s. 37–39. Pewne uwagi na ten temat: J. Wąsicki, *Przyczynki do dziejów walki klasowej „ołędrow” wsi Chmielinka w latach 1793–1806* [w:] idem, *Ziemie polskie pod zaborem pruskim. Fragmenty dziejów*, Zielona Góra 1978, s. 129–138.

⁵ J.K. Wołowski, *Kurs kodeksu cywilnego*, t. 2, Warszawa 1868, s. 103; Z. Szcząska, *Ustawa rządowa z 1791 r.* [w:] M. Kallas (red.), *Konstytucje Polski. Studia monograficzne z dziejów polskiego konstytucjonalizmu*, t. 1, Warszawa 1990, s. 53.

⁶ A. Stroynowski, *Reforma królewsczyzn na Sejmie Czteroletnim*, Łódź 1979; różne rodzaje własności podzielonej funkcjonujące przed rozbiornami omawia Dorota Wiśniewska, *Własność prefabrykancka w Łodzi w latach 1820–1866*, Łódź 2019, s. 31 i n.

⁷ D. Nawrot, *Chłopi na Litwie na przełomie XVIII i XIX wieku. Uwagi na marginesie pracy Waleriana Stroynowskiego: O ugodach dziedziców z włościńcami* [w:] S. Achremczyk, J. Kielbik (red.), *Między barokiem a oświeceniem: społeczeństwo stanowe*, Olsztyn 2013, s. 71–87; И.А. Исаев, *История государства у пнаея Россиа*, Moskwa 1996, s. 203–209 i 260–268.

⁸ S. Grodziski, *Historia ustroju społeczno-politycznego Galicji (1772–1848)*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1971, s. 67–72. O wcześniejszych ustawach regulujących powinności chłopskie w Monarchii Habsburgów: M. Frančić, *Geneza terezańskich i józefińskich reform agrarnych w Czechach i na Morawach*, „Przegląd Zachodni” 1954, t. 10, z. 5–6, s. 19–44; Ł. Jewuła, T. Kargol, K. Ślusarek, *Dwór, wieś i plebania w przestrzeni społecznej zachodniej Małopolski w latach: 1772–1815*, Kraków 2015, s. 131–147.

⁹ S. Grodziski, *Historia ustroju...*, s. 73–74.

¹⁰ T. Mencil, *Galicja Zachodnia: 1795–1809. Studium z dziejów ziem polskich zaboru austriackiego po III rozbiornie*, Lublin 1976, s. 88–106; przykładowo: Rozporządzenie C[esarsko] Kr[ólewskiej] pełnomocney Zadworney Komissyi Gallicy Zachodniej z 19 stycznia 1797 r. zatytułowane Poddani Wieyscy czyli Chłopi mają być przy terazniejszych swych własnościach utrzymani. Akty prawne wydawane przez Zadworną Komisję Galicji Zachodniej były drukowane osobno i nie składały się na organ promulgacyjny o zwartym charakterze. Dziś w polskich bibliotekach są rozmaicie zaka-

w zaborze pruskim chłopi szybko uzyskali dostęp do sądu państwowego¹¹, wprowadzono zakaz podwyższania powinności feudalnych¹² i usuwania chłopów z ziemi¹³.

Utworzenie Księstwa Warszawskiego, a następnie włączenie do niego Nowej Galicji wiązało się ze zniesieniem poddaństwa na należących do niego ziemiach. W sferze praw własnościowych natomiast nie oznaczało rewolucji. Jednak daleko idące zmiany zdawało się zapowiadać wprowadzenie w Księstwie Kodeksu Napoleona. Kodeks ten nie znał własności podzielonej, która była powszechna w realiach polskiej wsi. Powstało więc pytanie, kogo należy uznać za właścicieli osad (gospodarstw) chłopskich: włościan czy dziedziców? Jednocześnie wobec niemożności utrzymania sprzecznego z konstytucją poddaństwa arystokratyczno-ziemiańska elita Księstwa obawiała się, że w nowym stanie prawnym szlachta utraci kontrolę nad wsią.

Wobec tego rzecznik interesów ziemiaństwa, minister sprawiedliwości Feliks Łubieński, przedłożył królowi dokument, który po zatwierdzeniu monarszym przeszedł do historii jako dekret grudniowy¹⁴. Choć nie wynika to wprost z jego treści, należy przyjąć, że postanowienia dekretu objęły tylko chłopów z dóbr szlacheckich osiadłych na gospodarstwach bez umów i wyrobników¹⁵.

Zdanie pierwsze art. 5 dekretu otrzymało brzmienie:

Rolnik na koniec wyprowadzający się ze wsi, w której dotąd pozostawał, winien oddać dziedzicowi własność tegoż dziedzica gruntową składającą się z załogi¹⁶ i zasiewów.

Należy jednak interpretować ten przepis w kontekście całego dekretu, w szczególności art. 1, w myśl którego:

Każdy rolnik, włościanin i z wyrobku żyjący, niemający już poprzednio za dobrowolnym układem nadanego sobie prawa własności lub za lata udzielonego, wolny

talogowane. Zob. J. Bardach, M. Senkowska-Gluck (red.), *Historia państwa i prawa Polski*, t. 3: *Od rozbiorów do uwłaszczenia*, Warszawa 1981, s. 683, przyp. 24.

¹¹ J. Wąsicki, *Ziemie polskie pod zaborem pruskim: Prusy Południowe 1793–1806: studium historyczno-prawne*, Wrocław 1957, s. 91; idem, *Ziemie polskie pod zaborem pruskim: Prusy Nowowschodnie (Neu-ostpreussen) 1795–1806*, Poznań 1963, s. 126.

¹² J. Wąsicki, *Ziemie polskie pod zaborem pruskim: Prusy Południowe...*, s. 93; idem, *Ziemie polskie pod zaborem pruskim: Prusy Nowowschodnie...*, s. 124.

¹³ J. Wąsicki, *Ziemie polskie pod zaborem pruskim: Prusy Południowe...*, s. 96; idem, *Ziemie polskie pod zaborem pruskim: Prusy Nowowschodnie...*, s. 126.

¹⁴ Dekret grudniowy, *Dziennik Praw [Księstwa Warszawskiego]*, t. 1, s. 10–12; H. Grynwaser, *Kwestia agrarna i ruch włościan w Królestwie Polskim w pierwszej połowie XIX wieku* [w:] idem, *Pisma*, t. 2, Wrocław 1951, s. 40–41.

¹⁵ T. Mencil, *Zniesienie poddaństwa w Księstwie Warszawskim na tle porównawczym*, „Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Historica” 1983, t. 13, s. 29–30.

¹⁶ Zwierzęta i narzędzia gospodarskie będące własnością dziedzica.

jest wyprowadzić się z miejsca, w którym dotąd zostawał, i przenieść się w obrębie Księstwa Warszawskiego tam, gdzie dobra wola jego będzie.

Zatem przepis, zgodnie z którym osada chłopska i niemal wszystko, co się w niej znajdowało (z wyjątkiem rzeczy typowo osobistych, takich jak ubrania czy sprzęty domowe i zwierzęta gospodarskie), stanowiło wyłączną własność dziedzica, miał być stosowany tylko do chłopów „niemających już poprzednio za dobrowolnym układem nadanego sobie prawa własności lub za lata udzielonego” i odnosił się tylko do tych ruchomości, które nie były ich własnością (były „założne”, czyli dworskie).

Jak wielu chłopów użytkowało ziemię na podstawie kontraktów?¹⁷ Odpowiedź na to pytanie zależy od tego, jak będziemy rozumieć pojęcie „dobrowolny układ nadający prawo własności lub za lata udzielony”, które jest bardzo nieprecyzyjne. Zdaje się, że chodzi o dwie kategorie „dobrowolnych układów” – nadające „prawo własności” (użytkowej) lub „za lata udzielone”. Warto też się zastanowić, czy „dobrowolny układ” to umowa tylko pisemna, czy także ustna? Czy należy tak kwalifikować umowę zawartą w średniowieczu między ówczesnym właścicielem wsi a grupą niemieckich lub polskich kolonistów (bądź osobami indywidualnymi), która nie zachowała się do czasów Księstwa, ale której normy były zachowywane i funkcjonowały jako prawo zwyczajowe?¹⁸ Dekret nie ma żadnego oficjalnego uzasadnienia, a jego interpretacja przez różne organy władzy Księstwa i Królestwa nie była jednolita (o ile w ogóle był on podstawą orzeczeń sądów i organów administracji). Różnie oceniają go również badacze, acz przeważają opinie negatywne¹⁹.

Celem niniejszego tekstu jest próba odpowiedzi na pytanie, w jakim stopniu Kodeks Napoleona wpłynął na kształt stosunków między dworami a chłopami. Przeprowadzona pod tym kątem kwerenda w zasobie Archiwum Państwowego w Łodzi ujawniła przeszło sto umów zbiorowych między dziedzicami a nowymi

¹⁷ Oszacowanie, jak wielu ich było w 1807 r., jest niezmiernie trudne. Z wyliczeń Filomeny Bortkiewicz na podstawie danych dla Królestwa Polskiego z 1846 r. wynika, że wówczas umowy na piśmie miało około 23% osad (*Nadziały i powinności chłopów pańszczyźnianych w dobrach prywatnych Królestwa Polskiego*, Warszawa 1958, s. 20). Tadeusz Mencel podaje, że w 80% gospodarstw w kraju chłopci siedzieli bezumownie – acz z całości wywodu można odnieść wrażenie, że przytoczoną wartość autor łączył jedynie z osadami w dobrach prywatnych (*Zniesienie poddaństwa w Księstwie Warszawskim...*, s. 30). Warto odnotować, że Seweryn Uruski z dekretu oraz z wcześniejszych praw pruskich i austriackich wywodził ogólny zakaz rugów i twierdził, że władze Królestwa nigdy nie rugowały chłopów (*Prawodawstwo Królestwa Polskiego dotyczące włościan od chwili ustanowienia Księstwa Warszawskiego do dnia dzisiejszego wyjęte z Dziennika Praw Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego*, Warszawa 1860, s. 47–51). Odmienne stanowisko wyraził m.in. Andrzej Zamoyski, w ocenie którego dekret zniósł ograniczenia nałożone na dziedziców przez władze pruskie i austriackie (*Kwestya włościańska*, „Roczniki Gospodarstwa Krajowego” 1848, t. 13, nr 2, s. 174–215).

¹⁸ T. Mencel, *Wieś pańszczyźniana w Królestwie Polskim w połowie XIX wieku*, Lublin 1988, s. 44.

¹⁹ T. Mencel, *Zniesienie poddaństwa...*, s. 5–8.

osadnikami i zaledwie kilka umów łączących dziedziców z gromadami od dawna osiadłymi na ich ziemiach. Dysproporcja ta może być w pewnym stopniu sprawą przypadku, niemniej wydaje się, że w brany pod uwagę okresie na badanym terenie pisemne umowy z reguły sporządzano w związku z kolonizacją nowych obszarów (lub reorganizacji istniejących osad), natomiast w miejscowościach zamieszkałych przez ludność zasiedziałą uprawnienia chłopów i ich powinności względem dworu często regulowały zwyczaje lub inwentarze (spisy powinności) pochodzące niejednokrotnie jeszcze z czasów przedrozbiorowych. Sytuacja miała ulec zasadniczej zmianie dopiero przy okazji sporządzania tabel prestacyjnych²⁰ wymaganych przez ukaz czerwcowy z 1846 r.²¹

Wprawdzie dekret grudniowy, jak również cały kapitalistyczny system prawny Księstwa Warszawskiego zdawały się zachęcać do spisywania umów między dworami a chłopami już osiadłymi, jednak w epoce Księstwa Warszawskiego umowy takie spisywano prawdopodobnie rzadko, a i po utworzeniu Królestwa Kongresowego nie były zbyt popularne. Po wydaniu ukazu czerwcowego straciły one na znaczeniu, skoro obowiązki znacznej części włościan względem dziedziców i tak zostały opisane w tabelach prestacyjnych. Niemniej nadal je zawierano. Można zatem zaryzykować stwierdzenie, że powtórzyła się sytuacja z epoki Sejmu Wielkiego. Wprawdzie zwolennicy reform zachęcali szlachtę do spisywania umów z chłopami – co znalazło odzwierciedlenie w tekście Konstytucji Majowej – ale kontraktów tego rodzaju w rzeczywistości zawarto niewiele²².

Szczegółowej analizie postanowiłem poddać pięć kontraktów. Każda z umów pochodziła od innego pisarza (cztery zostały sporządzone przez czterech notariuszy; piąta – bez udziału notariusza). Na wybór konkretnych umów miały też wpływ data ich zawarcia (lata 1812, 1815, 1821, 1829 i 1843 obejmują zasadniczo cały okres między dekretem grudniowym a ukazem czerwcowym) oraz stan zachowania poszczególnych dokumentów i ich czytelność. Ograniczenie liczby umów objętych niniejszym opracowaniem zostało podyktowane drobiazgowym charakterem analizy. W poniższych rozważaniach zostaną zatem uwzględnione następujące umowy:

²⁰ Tabele opisujące powinności poszczególnych chłopów na rzecz dworu.

²¹ Ukaz Jego Cesarsko-Królewskiej Mości z 26 maja (7 czerwca) 1846 r. dotyczący urządzenia włościan, *Dziennik Praw [Królestwa Polskiego]*, t. 38, s. 4–17. Omówienie: S. Śreniowski, *Studia nad prawem i stosunkami agrarnymi Królestwa Polskiego (1831–1864)*, Warszawa 1963, s. 89–111.

²² Przykładowo: Naczelnik Powiatu Włocławskiego w 1848 r. podaje, że w jego powiecie przed wydaniem ukazu czerwcowego było 108 kontraktów i przywilejów zawartych lub nadanych, a po wydaniu – jeszcze 11. Nie wiadomo jednak, ile z tych umów miało charakter zbiorowy, a ile indywidualny ani jak wiele ich zawarto z nowymi kolonistami, a ile z ludnością osiadłą (Archiwum Państwowe w Toruniu Oddział we Włocławku, zespół: Naczelnik Powiatu Włocławskiego, jednostka archiwalna nr 494, pismo z 22 lipca/3 sierpnia 1848 r.; brak paginacji).

- umowa dotycząca osady Florianów zawarta 22 kwietnia 1812 r. przed Sebastianem Starzyńskim, pisarzem aktowym powiatu zgierskiego²³;
- umowa dotycząca nowej kolonii osadników holenderskich w dobrach Suliszewo zawarta 10 listopada 1815 r. bez udziału notariusza²⁴;
- umowa dotycząca wsi Łęgonice zawarta 25 sierpnia 1821 r. przed Bonifacym Grotowskim, pisarzem aktowym powiatu rawskiego²⁵;
- umowa dotycząca osady Helenów zawarta 10 marca 1829 r. przed Józefem Stokowskim, rejentem kancelarii hipotecznej powiatu zgierskiego²⁶;
- umowa dotycząca osady Rawicz zawarta 11(21) maja 1843 r. przed Stanisławem Markowskim, rejentem kancelarii hipotecznej powiatu piotrkowskiego²⁷.

W przypadku każdej z umów jedną stroną był właściciel ziemski (bądź właściciele), a drugą – grupa rolników. Właściciele ziemscy w czterech umowach zostali określani tradycyjnym tytułem dziedziców; w jednym przypadku małżonków erygujących kolonię nazwano „jurysdatorami”²⁸ (dawcami prawa). W każdym przypadku właściciele ziemscy zostali obdarzeni predykatem „wielmożny”. Dużo bardziej różnorodne jest nazewnictwo rolników. Warto zaznaczyć, że w ramach jednej umowy bywają oni określani na wiele sposobów. W czterech umowach użyto terminu „koloniści”²⁹, w dwóch „włościanie”³⁰, także w dwóch „osadnicy” (lub „osadniki”)³¹ oraz „gospodarze”³²; ponadto w pojedynczych kontraktach występują określenia „Holendrzy”³³, „czynszownicy”³⁴, „wieczysto-czynszowi posiadacze”³⁵ oraz „właściciele”³⁶. W dwóch umowach rolników obdarzono predykatem „uczciwy”³⁷.

²³ Archiwum Państwowe w Łodzi, Akta notariusza Sebastiana Starzyńskiego w Zgierzu, t. 3, s. 77 i n. (akt nr 129).

²⁴ Archiwum Państwowe w Łodzi, Rząd Gubernialny Piotrkowski – Anteriora, t. 1579, s. 507 i n.

²⁵ Ibidem, s. 421 i n.

²⁶ Odnalazłem dwa egzemplarze tej umowy, które różnią się między sobą nieznacznie: Archiwum Główne Akt Dawnych, Archiwum Ostrowskich z Ujazdu, t. 2090; Archiwum Państwowe w Łodzi, Akta notariusza Józefa Stokowskiego w Zgierzu, t. 48, s. 84 i n. (akt nr 2297).

²⁷ Archiwum Państwowe w Łodzi, Rząd Gubernialny Piotrkowski – Anteriora, t. 1589, s. 278 i n. Kontrakt ten został zwięźle omówiony przez Adama Dąbrowskiego w artykule *Regulacje wsi w świetle skarg chłopskich w dobrach Grabice powiatu piotrkowskiego*, „Rocznik Łódzki” 1960, t. III(VI), s. 57–85. Wypada odnotować, że autor ten osobliwie rozumie pojęcie solidarności dłużników.

²⁸ Helenów.

²⁹ Florianów, Suliszewo, Helenów i Rawicz.

³⁰ Łęgonice i Rawicz.

³¹ Suliszewo i Rawicz.

³² Suliszewo i Łęgonice.

³³ Suliszewo.

³⁴ Suliszewo.

³⁵ Rawicz.

³⁶ Rawicz.

³⁷ Florianów i Suliszewo.

Jednoznaczne określenie narodowości rolników przynajmniej w części przypadków nastęrcza problemów. Oczywiście niektóre nazwiska mają pochodzenie rodzime, a inne niemieckie, lecz czasem nie można jednoznacznie stwierdzić, czy rodzina osoby o nazwisku o germańskiej proweniencji od wielu pokoleń nie zamieszkiwała w Polsce. Poczyniwszy to zastrzeżenie, należy zauważyć, że w dwóch przypadkach zdecydowanie przeważają nazwiska niemiecko brzmiące (Florianów i Suliszewo), w dwóch – polsko brzmiące (Łęgonice i Rawicz), a jedna osada ma pod tym względem charakter mieszany (Helenów). W umowach dotyczących Florianowa, Suliszewa i Helenowa znalazły się też wzmianki o planowanej organizacji nowego cmentarza, przy czym w ostatnim przypadku zaznaczono wprost, że chodzi o cmentarz ewangelicki. Uprawdopodobnia to przynajmniej częściowo napływowy charakter tamtejszych osadników.

Dwie spośród omawianych osad miały powstać na obszarach zalesionych³⁸, w trzech pozostałych przypadkach mamy raczej do czynienia z reorganizacją na gruntach już przynajmniej częściowo zagospodarowanych.

Dla historyków prawa doniosłym problemem jest charakter prawny uprawnień chłopów do ziemi. W kontraktach pojawiają się różne nazwy: „posesja”³⁹, „własność”⁴⁰, „własność wieczysta”⁴¹, „wieczysto-czynszowa posiadłość”⁴², „wieczysto-rolnicze gospodarskie użytkowanie”⁴³, „wieczysto-czynszowa dzierżawa”⁴⁴, „wieczysta dzierżawa”⁴⁵. Sądzę jednak, że do tych różnic semantycznych nie należy przykładać większej wagi. Pod tą samą nazwą mogły kryć się wyraźnie odmienne prawa, z kolei prawa bardzo podobne mogły być różnie nazywane. Jak pisał Jan Kanty Wołowski, takie prawa „podług pierwiastkowych nadań oceniane bywają”⁴⁶.

W każdym z omawianych przypadków podstawowym prawem rolnika osiadłego na gruncie była jego uprawa i czerpanie zeń pożytków. Kwestia ta nie została uszczegółowiona w żadnej z umów, była bowiem zrozumiała sama przez się. Chłopskie uprawnienia miały charakter trwały („wieczysty, na wieczne czasy”), przy czym w czterech z pięciu omawianych przypadków owa wieczystość była wyraźnie uzależniona od terminowego uiszczania świadczeń na rzecz dworu⁴⁷.

³⁸ Florianów (§ IX) i Suliszewo (art. 1).

³⁹ Florianów (§ 1).

⁴⁰ Suliszewo (art. 10).

⁴¹ Łęgonice (§ III).

⁴² Helenów (preambuła); w przypadku osady Rawicz występuje m.in. wieczysto-czynszowe posiadanie.

⁴³ Rawicz (art. 7).

⁴⁴ Rawicz (art. 1).

⁴⁵ Rawicz (art. 3 i art. 7).

⁴⁶ J.K. Wołowski, *Kurs kodexu cywilnego*, t. 2, s. 102.

⁴⁷ Florianów (§ VI), Łęgonice (§ III), Helenów (art. V), Rawicz (art. 12).

W czterech z pięciu omawianych umów znalazły się klauzule dotyczące zbywalności gospodarstw chłopskich. Postanowień w tym względzie zabrakło w kontrakcie dotyczącym Łęgonic. Wiązać to należy z okolicznością, że Łęgonice były wsią pańszczyźnianą – również po zawarciu analizowanej umowy głównym świadczeniem chłopów na rzecz dworu miała być robocizna. W umowie tej zabrakło też klauzuli dotyczącej wkupnego⁴⁸, znalazły się w niej natomiast postanowienia co do prawa wychodu (art. VIII i IX), których brak w innych analizowanych umowach. Z pozostałych czterech umów wynika wprost, że gospodarstwa są zbywalne. W odniesieniu do Florianowa postanowiono, że gospodarze mogą zbyć je tylko obcym kolonistom (§ XI), a w przypadku Suliszewa – „podobnym Holendrom” (art. 11). W trzech umowach znalazły się też postanowienia dotyczące dziedziczności gospodarstw (Suliszewo, Helenów i Rawicz). Na uwagę zasługuje zwłaszcza art. 12 kontraktu dotyczącego Suliszewa, w którym ograniczono krąg dziedziców gospodarstwa do krewnych czwartego stopnia. Klauzula ta stoi w oczywistej sprzeczności z art. 755 Kodeksu Napoleona, który uprawniał do spadku nawet krewnych dwunastego stopnia. Wszystkie umowy, w których poruszono kwestię zbywalności gospodarstw, wymagały uzyskania konsensu (czyli zgody dworu) na ich sprzedaż⁴⁹. W tych czterech umowach znalazły się też postanowienia, że w przypadku sprzedaży gospodarstwa dworowi należy się opłata w wysokości 10% wartości transakcyjnej (*laudemium*)⁵⁰. Ponadto zawarcie tych czterech umów wiązało się dla rolników z obowiązkiem uiszczenia na rzecz dworu wkupnego (*grundgeld*)⁵¹.

W omawianych pięciu umowach przewidziano różnego rodzaju świadczenia chłopów na rzecz dworu: czynsze, robocizny oraz świadczenia w naturze. Postanowienia dotyczące czynszów zawarto we wszystkich umowach z wyjątkiem tej dotyczącej Łęgonic⁵². W czterech kontraktach znalazły się postanowienia co do robocizny (wyjątkiem jest Helenów)⁵³, lecz w ich obrębie widoczna jest duża dysproporcja, jeśli idzie o ich zakres. W przypadku Łęgonic są to dwa dni ciągle⁵⁴ na tydzień oraz dodatkowe inne robocizny. W trzech pozostałych przypadkach robocizny są liczone w skali roku, a ich wymiar wynosi około 10 dni. Widać zatem, że Łęgonice po zawarciu kontraktu miały zachować charakter wsi pańszczyźnianej, a pozostałe cztery omawiane miejscowości miały być osadami czynszowymi.

We wszystkich miejscowościach z wyjątkiem Helenowa chłopcy mieli ponadto dostarczać dworowi pewne świadczenia w naturze. We Florianowie miało to być

⁴⁸ Wkupne (*grundgeld*) – opłata uiszczana przez chłopów na rzecz dworu przy okazji zawierania umowy.

⁴⁹ Florianów (§ XI), Suliszewo (art. 10), Helenów (art. VI), Rawicz (art. 10).

⁵⁰ Florianów (§ XI), Suliszewo (art. 10), Helenów (art. VI), Rawicz (art. 10).

⁵¹ Florianów (§ VI), Suliszewo (art. 16), Helenów (art. XVI), Rawicz (art. 1).

⁵² Florianów (§ V), Suliszewo (art. 7), Helenów (art. III), Rawicz (art. 1).

⁵³ Florianów (§ V), Suliszewo (art. 7), Helenów (art. VI), Rawicz (art. 7, 13 i 22).

⁵⁴ Czyli ze zwierzęciem pociągowym (zwierzętami pociągowymi).

15 jaj (§ V), w Suliszewie kapłon i 30 jaj (art. 7), w Łęgonicach dwa kapłony i 15 jaj oraz korzec chmielu (§ VI), a w Rawiczu kapłon i 15 jaj (art. 13) rocznie. Ze wszystkich kontraktów z wyjątkiem dotyczącego Łęgonic wynika, że zobowiązania chłopów miały charakter solidarny (obowiązki poszczególnych gospodarzy się sumowały i za ich pełne wykonanie odpowiadała gromada jako całość)⁵⁵. Wszystkie pięć kontraktów przewidywało zmniejszenie wymiaru chłopskich powinności w pierwszym okresie ich obowiązywania⁵⁶.

Poza zasadniczymi świadczeniami na rzecz dworu (czynsze, robocizny, świadczenia w naturze) we wszystkich umowach znalazły się różne inne postanowienia gwarantujące właścicielowi ziemskiemu dodatkowe dochody. Wśród nich pierwszoplanowe znaczenie miała w każdym przypadku propinacja, czyli dworski monopol na produkcję i dystrybucję alkoholu⁵⁷. W dwóch umowach zastrzeżono prawo młewa⁵⁸. W tych samych dwóch kontraktach znalazły się postanowienia gwarantujące dziedzicowi możliwość polowania na gruntach chłopskich⁵⁹. W trzech umowach zawarto klauzule zobowiązujące chłopów do wzniesienia określonych zabudowań, co zapewne miało być dla dworu swego rodzaju gwarancją, że rolnicy faktycznie zamierzają trwale gospodarować w danych dobrach⁶⁰.

W trzech umowach znalazły się postanowienia potwierdzające władzę dziedzica na terenie organizowanej miejscowości. W przypadku Florianowa zostało to powiązane z pełnioną przez dziedzica funkcją wójta gminy Wytryszczki⁶¹, zaś w przypadku osady Rawicz – z pełnioną przez dziedzica funkcją wójta gminy Grabica⁶². Z kolei w kontrakcie dotyczącym Suliszewa mowa jest po prostu o „posłuszeństwie dworowi”⁶³.

We wszystkich umowach sporo uwagi poświęcono sankcjom za naruszenie określonych postanowień. Przynajmniej część z tych klauzul można traktować jako kary umowne. Charakterystyczne, że tego rodzaju sankcje groziły praktycznie tylko chłopom (a przecież dziedzice również mogli naruszyć postanowienia umowne). We wszystkich umowach uregulowano problem nieterminowego uiszczania świadczeń na rzecz dworu. W umowach dotyczących Suliszewa, Łęgonic, Helenowa i Rawicza znalazły się wzmianki o egzekucji⁶⁴. Także w czterech umowach (ale nie tych samych) zawarto postanowienia, w myśl których nieuiszczenie w terminie określonych

⁵⁵ Florianów (§ V), Suliszewo (art. 19), Helenów (art. XVI), Rawicz (art. 11).

⁵⁶ Florianów (§ IV), Suliszewo (art. 8), Łęgonice (§ X), Helenów (art. XIII), Rawicz (art. 4).

⁵⁷ Florianów (§ VIII), Suliszewo (art. 9), Łęgonice (art. X), Helenów (art. VII), Rawicz (art. 7 i 23).

⁵⁸ Suliszewo (art. 13), Rawicz (art. 7); prawo młewa – dworski monopol na utrzymywanie młyna.

⁵⁹ Suliszewo (art. 5), Rawicz (art. 7).

⁶⁰ Suliszewo (art. 3), Helenów (art. 14), Rawicz (art. 18).

⁶¹ Florianów (§ XIII),

⁶² Rawicz (art. 22).

⁶³ Suliszewo (art. 20).

⁶⁴ Suliszewo (art. 8), Łęgonice (art. X), Helenów (art. V), Rawicz (art. 11).

świadczeń na rzecz dworu mogło pociągać za sobą utratę nadziału⁶⁵. Wszystkie umowy przewidywały sankcje za złamanie dworskiego monopolu na produkcję i dystrybucję alkoholu (prawa propinacji). Każda z analizowanych umów przewidywała konfiskatę alkoholu pochodzącego z innego źródła niż dwór. W czterech przypadkach (wyjątek stanowiły Łęgonice) przewidziano kary finansowe za korzystanie z trunków pochodzących z niewłaściwego źródła. Ponadto w Rawiczu w sytuacji trzykrotnego złamania dworskiego monopolu chłopu groziła utrata nadziału⁶⁶. W trzech umowach przewidziano kary za nieprawidłowe korzystanie z pastwiska⁶⁷, a w pojedynczych umowach – sankcje za różne inne uchybienia⁶⁸.

Wszystkie omawiane kontrakty przyznawały chłopom pewne uprawnienia poza korzystaniem z indywidualnych nadziałów gruntu. W każdym przypadku rolnicy mogli w pewnym zakresie korzystać z pastwiska⁶⁹ i opału lub mierzwy⁷⁰. Wszystkie umowy regulowały też uprawnienia chłopów co do drewna na budowę. W trzech wypadkach chłopci uzyskali tego rodzaju uprawnienie⁷¹, a w dwóch ścinka w pańskim lesie została wyraźnie zakazana⁷². Trzy umowy przewidywały powstanie szkoły⁷³ i cmentarza⁷⁴. Także w trzech umowach jest mowa o urzędzie sołtysa⁷⁵. Wszystkie kontrakty zobowiązywały chłopów do płacenia podatków⁷⁶. W dwóch przypadkach przewidziano ujawnienie umowy w księdze hipotecznej⁷⁷.

Wyciąganie daleko idących wniosków z pięciu omówionych wyżej umów obarczone jest rzeczą jasną sporym ryzykiem ze względu na wielkość analizowanego materiału. Niemniej powyższe spostrzeżenia potwierdzają pogląd Hipolita Grynwasera o ograniczonym charakterze recepcji Kodeksu Napoleona w stosunkach wiejskich przed uwłaszczeniem⁷⁸. Można odnieść wrażenie, że nowy kapitalistyczny kodeks znajdował zastosowanie do stosunków pomiędzy właścicielami ziemskimi, kupcami czy przemysłowcami, lecz w relacjach między dworami a chłopami jego znaczenie było niewielkie. Oczywiście można twierdzić, że omówione kontrakty zasadniczo nie są sprzeczne z *Code civil* i mieszczą się w granicach niezwykle szeroko zakreślonej

⁶⁵ Florianów (§ VI), Łęgonice (art. III), Helenów (art. V), Rawicz (art. 12 i 31).

⁶⁶ Florianów (§ VIII), Suliszewo (art. 9), Łęgonice (art. X), Helenów (art. VII), Rawicz (art. 23).

⁶⁷ Suliszewo (art. 14), Helenów (art. VIII), Rawicz (art. 24).

⁶⁸ Rawicz (art. 17 i 24), Suliszewo (art. 3 i 18), Florianów (§ IV).

⁶⁹ Florianów (art. § X), Suliszewo (art. 14), Łęgonice (art. V i X), Helenów (art. VIII), Rawicz (art. 24).

⁷⁰ Florianów (art. § IX), Suliszewo (art. 2), Łęgonice (art. V i X), Helenów (art. VIII), Rawicz (art. 24).

⁷¹ Florianów (art. § IX), Suliszewo (art. 2), Łęgonice (art. IV).

⁷² Helenów (art. XII), Rawicz (art. 24).

⁷³ Florianów (art. § VII), Suliszewo (art. 15), Helenów (art. X i XI).

⁷⁴ Florianów (art. § VII), Suliszewo (art. 15), Helenów (art. X).

⁷⁵ Suliszewo (art. 15), Helenów (art. X), Rawicz (art. 11, 22, 25, 28, 30 i 31).

⁷⁶ Florianów (art. § XIII), Suliszewo (art. 6), Łęgonice (art. VII), Helenów (art. XV), Rawicz (art. 15).

⁷⁷ Helenów (art. XVII), Rawicz (art. 6 i 32).

⁷⁸ H. Grynwaser, *Kodeks Napoleona w Polsce* [w:] idem, *Kodeks Napoleona w Polsce. Demokracja szlachecka, 1795–1831*, Wrocław 1951, s. 83–84.

przezeń swobody umów (art. 1134⁷⁹). Uwagę zwraca jednak w omówionych umowach brak jakichkolwiek odwołań do kodeksu. Znajdujemy w nich też postanowienia w sposób oczywisty sprzeczne z kodeksem, takie jak wspomniane już ograniczenie kręgu dziedziców (art. 12 kontraktu dotyczącego Suliszewa) czy regulacje traktujące budynki jako osobny przedmiot własności oderwany od prawa własności ziemi – wbrew zasadzie *superficies solo cedit*, wyrażonej w art. 553 Kodeksu Napoleona⁸⁰. Własność podzielona jako taka również była sprzeczna z przyjętą przez kodeks zasadą *numerus clausus* praw rzeczowych⁸¹. Wszystko to prowadzi do wniosku, że autorzy omówionych umów kierowali się przede wszystkim wielowiekową tradycją feudalną, zaś wpływ Kodeksu Napoleona na kształt omówionych kontraktów był nader ograniczony⁸².

BIBLIOGRAFIA

Źródła

Archiwum Główne Akt Dawnych, Archiwum Ostrowskich z Ujazdu, t. 2090.
 Archiwum Państwowe w Łodzi, Akta notariusza Józefa Stokowskiego w Zgierzu, t. 48.
 Archiwum Państwowe w Łodzi, Akta notariusza Sebastiana Starzyńskiego w Zgierzu, t. 3.
 Archiwum Państwowe w Łodzi, Rząd Gubernialny Piotrkowski – Anteriora, t. 1579 i 1589.
 Archiwum Państwowe w Toruniu Oddział we Włocławku, zespół: Naczelnik Powiatu Włocławskiego, jednostka archiwalna nr 494, pismo z 22 lipca/3 sierpnia 1848 r.
 Dekret grudniowy, Dziennik Praw [Księstwa Warszawskiego], t. 1.

⁷⁹ Umowy prawnie zawarte zastępują miejsce prawa dla tych, którzy je zawarli. Nie mogą być odwołane, jak tylko za wzajemnym ich zezwoleniem, albo dla przyczyn prawem oznaczonych. Powinny być wykonane z dobrą wiarą.

⁸⁰ Suliszewo (art. 12), Łęgonice (§ IX), Rawicz (art. 17).

⁸¹ Przepisy wprowadzające kodeks w Księstwie nie oznaczały bynajmniej wygaśnięcia istniejących praw rzeczowych, nawet tych nieznanymi kodeksowi. We Francji status praw rzeczowych nieznanymi kodeksowi, a ustanowionych przed rewolucją budził żywe dyskusje. Zdaniem przeważającej większości autorów nie można było natomiast ustanawiać nowych praw rzeczowych nieznanymi kodeksowi (*numerus clausus* praw rzeczowych). J.J. Delsol, *Zasady Kodeksu Napoleona w związku z nauką i jurysprudencją przedstawione*, przekł. z fr. dopełniony pod red. M. Godlewskiego, Warszawa 1874, t. 1, s. 382; t. 3, s. 240–241; Zob. art. 543 Kodeksu Napoleona. Zob. też: E. Drozd, „*Numerus clausus*” praw rzeczowych [w:] S. Sołtysiński (red.), *Problemy kodyfikacji prawa cywilnego (studia i rozprawy)*. Księga pamiątkowa ku czci profesora Zbigniewa Radwańskiego, Poznań 1990, s. 257–269; M. Ossowska, *The numerus clausus issue in property law – European private law and the Polish perspective*, „*Studia Iuridica*” 2019, t. 82, s. 217.

⁸² H. Szymańska, *Niektóre problemy chłopskich praw do ziemi w Królestwie Polskim w latach 1815–1864*, „*Czasopismo Prawno-Historyczne*” 1961, t. 13 z. 1, s. 66; T. Opaliński, *Chłopskie prawa do ziemi i udział chłopów w obrocie nieruchomościami w Księstwie Warszawskim w świetle akt notarialnych (na przykładzie powiatu konińskiego)*, „*Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych*” 2020, t. 81, s. 153–185.

Ukaz Jego Cesarsko-Królewskiej Mości z 26 maja (7 czerwca) 1846 r. dotyczący urządzenia włościan, *Dziennik Praw* [Królestwa Polskiego], t. 38.

Literatura

- Bardach J., *Historia państwa i prawa Polski*, t. I, Warszawa 1965.
- Bardach J., Senkowska-Gluck M. (red.), *Historia państwa i prawa Polski*, t. 3: *Od rozbiorów do uwłaszczenia*, Warszawa 1981.
- Babrzyński M., *Szkice i studia historyczne*, t. 2, Kraków 1922.
- Bortkiewicz F., *Nadziały i powinności chłopów pańszczyźnianych w dobrach prywatnych Królestwa Polskiego*, Warszawa 1958.
- Dąbrowski A., *Regulacje wsi w świetle skarg chłopskich w dobrach Grabice powiatu piotrkowskiego*, „Rocznik Łódzki” 1960, t. III(VI).
- Delsol J.J., *Zasady Kodeksu Napoleona w związku z nauką i jurysprudencej przedstawione*, przekł. z fr. dopełniony pod red. M. Godlewskiego, t. 1 i 3, Warszawa 1874.
- Drozd E., „Numerus clausus” *praw rzeczowych* [w:] S. Sołtyński (red.), *Problemy kodyfikacji prawa cywilnego (studia i rozprawy)*. *Księga pamiątkowa ku czci profesora Zbigniewa Radwańskiego*, Poznań 1990.
- Frañčić M., *Geneza terezańskich i józefińskich reform agrarnych w Czechach i na Morawach*, „Przegląd Zachodni” 1954, t. 10, z. 5–6.
- Grodziski S., *Historia ustroju społeczno-politycznego Galicji (1772–1848)*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1971.
- Grynwaser H., *Kodeks Napoleona w Polsce* [w:] idem, *Kodeks Napoleona w Polsce. Demokracja szlachecka, 1795–1831*, Wrocław 1951.
- Grynwaser H., *Kwestia agrarna i ruch włościan w Królestwie Polskim w pierwszej połowie XIX wieku* [w:] idem, *Pisma*, t. 2, Wrocław 1951.
- Inglot S. (red.), *Historia chłopów polskich*, t. 1: *Do upadku Rzeczypospolitej szlacheckiej*, Warszawa 1970.
- Jewuła Ł., Kargol T., Ślusarek K., *Dwór, wieś i plebania w przestrzeni społecznej zachodniej Małopolski w latach: 1772–1815*, Kraków 2015.
- Lubomirski J., *Jurysdykcja patrymonialna w Polsce*, Warszawa 1861.
- Łysiak L., *Sądownictwo królewskie w sprawach chłopskich do połowy XVI wieku*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1965, t. 17, z. 2.
- Mencel T., *Galicja Zachodnia: 1795–1809. Studium z dziejów ziem polskich zaboru austriackiego po III rozbiorze*, Lublin 1976.
- Mencel T., *Wieś pańszczyźniana w Królestwie Polskim w połowie XIX wieku*, Lublin 1988.
- Mencel T., *Zniesienie poddaństwa w Księstwie Warszawskim na tle porównawczym*, „Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Historica” 1983, t. 13.
- Nawrot D., *Chłopi na Litwie na przełomie XVIII i XIX wieku. Uwagi na marginesie pracy Waleriana Stroynowskiego: O ugodach dziedziców z włościanami* [w:] S. Achremczyk, J. Kielbik (red.), *Między barokiem a oświeceniem: społeczeństwo stanowe*, Olsztyn 2013.
- Opaliński T., *Chłopskie prawa do ziemi i udział chłopów w obrocie nieruchomościami w Księstwie Warszawskim w świetle akt notarialnych (na przykładzie powiatu konińskiego)*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” 2020, t. 81.

- Ossowska M., *The numerus clausus issue in property law – European private law and the Polish perspective*, „Studia Iuridica” 2019, t. 82.
- Rafacz J., *Ustrój wsi samorządnej małopolskiej w XVIII wieku*, Lublin 1922.
- Rusiński W., *Osady tzw. „olędrow” w dawnym woj. poznańskim*, Kraków 1947.
- Rymaszewski Z., *Kmieć przed sądami publicznymi w świetle krakowskich ksiąg sądowych z XIV–XV wieku*, „Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego” 2006, t. 9, nr 1.
- Stroynowski A., *Reforma królewsczyzn na Sejmie Czteroletnim*, Łódź 1979.
- Szcząska Z., *Ustawa rządowa z 1791 r.* [w:] M. Kallas (red.), *Konstytucje Polski. Studia monograficzne z dziejów polskiego konstytucjonalizmu*, t. 1, Warszawa 1990.
- Szymańska H., *Niektóre problemy chłopskich praw do ziemi w Królestwie Polskim w latach 1815–1864*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1961, t. 13, z. 1.
- Śreniowski S., *Studia nad prawem i stosunkami agrarnymi Królestwa Polskiego (1831–1864)*, Warszawa 1963.
- Uruski S., *Prawodawstwo Królestwa Polskiego dotyczące włościan od chwili ustanowienia Księstwa Warszawskiego do dnia dzisiejszego wyjęte z Dziennika Praw Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego*, Warszawa 1860.
- Wąsicki J., *Przyczynek do dziejów walki klasowej „olędrow” wsi Chmielinka w latach 1793–1806* [w:] idem, *Ziemie polskie pod zaborem pruskim. Fragmenty dziejów*, Zielona Góra 1978.
- Wąsicki J., *Ziemie polskie pod zaborem pruskim: Prusy Nowowschodnie (Neuostpreussen) 1795–1806*, Poznań 1963.
- Wąsicki J., *Ziemie polskie pod zaborem pruskim: Prusy Południowe 1793–1806: studium historycznoprawne*, Wrocław 1957.
- Wiśniewska D., *Własność prefabrykancka w Łodzi w latach 1820–1866*, Łódź 2019.
- Wołowski J.K., *Kurs kodexu cywilnego*, t. 2, Warszawa 1868.
- Zamoyski A., *Kwestya włościańska*, „Roczniki Gospodarstwa Krajowego”, 1848, t. 13, nr 2.
- Исаев И.А., *История государственной и права России*, Москва 1996.

THE CONTRACTS BETWEEN LANDLORDS AND PEASANTS IN THE RESOURCES OF THE STATE ARCHIVE IN ŁÓDŹ (1807–1846)

Abstract

The article presents the relations between peasants and landlords in the period between the issuing of the December Decree (1807) and the publication of the June Act (1846). The constitution of the Duchy of Warsaw granted peasants personal freedom and announced the introduction of the Napoleonic Civil Code, which was to abolish feudalism. However, the December Decree, which was issued shortly afterwards, determined that squires should be considered owners of peasant farms, and not the peasant working there, according to the new capitalist understanding. In 1846, the so-called June Act significantly limited the possibility of ousting peasants by squires as it restored the concept of *dominium directum et utile* for farms with at least three acres of land. The aim of the present paper is to answer the question to what extent the Napoleonic Code affected the relations between the squires and the peasantry. A detailed analysis of the five contracts concluded at that time which are in the

State Archive in Łódź suggests that modern French law had very little impact on property relations in the Polish countryside. In fact, the contracts between squires and peasants resulted in legal arrangements described as *dominium directum et utile*, although this institution was not even mentioned in the Napoleonic Code.

Keywords: Duchy of Warsaw, Congress Kingdom of Poland, land property